

BERNARD LEPETIT

**JAVASLATOK AZ
INTERDISZCIPLINARITÁS
SZŰKÍTETT ÉRTELMEZÉSÉHEZ**

**(Propositions pour une pratique restreinte de
l'interdisciplinarité, Revue de synthèse, t. CXI, no 3,
juillet-septembre 1990, pp. 331–338.**

1. Gondolatmenetünk kiindulópontja legyen a következő meghatározás: az interdiszciplinaritás az a mód, ahogyan kapcsolatot teremtünk a különféle szaktudományok között.¹ Ez a mód az idők során nagymértékben változott, így az interdiszciplinaritásnak is története van. Áttekintésünket kezdjük a 19. század végén, annál is inkább, mivel ebben az időben erősödött fel a különböző társadalomtudományok elhatárolódásának folyamata. Ez idő tájt a Durkheim, illetve az „*Année sociologique*” című folyóirat körül csoportosuló francia szociológiai iskola egy egységes társadalomtudomány kialakítására tett kísérletet. Az általános összehasonlító módszer, illetve a kísérőjelenségek szisztematikus feltárása és összeillesztése volt hivatott biztosítani az egységes társadalomtudomány alapszerkezetét. Ezt a szabályozott gyakorlatot Durkheim szociológiai módszereknek nevezte, amely nézete szerint lehetővé teszi a társadalomtudományok újjászervezését a szociológia körül. Az új rendszerben a történettudomány, a földrajz, a társadalom statisztika vagy az etnográfia segédtudományokká válnak, elveszítik autonómiájukat, a feladatuk pedig a továbbiakban csupán az empirikus adatok feltárása; a felvetődő kérdések megválaszolása már a szociológia dolga.² Az ambiciózus „szociológiai imperializmus” azonban nem érte el célját, a társadalomtudományok sikerrel álltak ellen a szociológia hegemoniára irányuló kísérletének, s a küzdelem során megerősítették megkülönböztető jegyeiket.

Az „*Année sociologique*” igen erős hatást gyakorolt az *Annales* alapítójának gondolkodására is, elképzeléseik jelentős része a durkheimi szociológia törekveiből eredeztethető.³ March Bloch, Lucien Febvre, majd őket követően Fernand Braudel gondolkodásának középpontjában egyaránt a nyitottság, a szakmai bezárkózás elutasítása állt. „A falak gyakran olyan magasak, hogy elzárják a kilátást” – írják az *Annales* 1929-ben megjelent első számában az alapítók, akik a „szomszédos kertekben” szerzett tapasztalatok felhasználására biztatják szerzőiket. A vállalkozás hamarosan túllépett a folyóirat pusztá megalapításán, s „a példák és a tények” bizonyító erejére építő felfogássá, illetve módszerré vált. Az *Annales* körül folyó kutatások középpontjában az ember és a társadalom kapcsolatának vizsgálata állt. Az *Annales* történéseinek fő érdeme az volt, hogy ezt a már korábban is létező problémakört és módszereket igyekeztek egységes rendszerbe összefoglalni.

Az egységes embertudomány megteremtésének problémáját hosszú időre félretették a társadalomkutatók. Ennek létrehozására hosszadalmas előkészületek után egy 1961-ben induló kutatási programban tettek kísérletet, amely során Plozévet breton közösségét vizsgálták. A program irányítói egy olyan települést választottak ki, amely viszonylag zárt életet élt, aminek következtében a vérkonstansban levők aránya viszonylag magas volt. A kutatási program kezdetét követően több éven keresztül különböző kutatócsoportok váltották egymást a faluban, így antropológusok, genetikusok, gerontológusok, etnológusok, szociológusok és pszichoszociológusok, valamint geográfusok vizsgálták különböző nézőpontokból a falu életét. Az elemzések egyaránt foglalkoztak a táplálkozási szokásokkal és a halandósággal, a gazdasági tevékenységgel és a hitélettel, a bűnözéssel és az oktatással, a politikai magatartással és a kiskereskedelemmel és még jónéhány területtel, amelyekről összesen több mint harminc publikáció jelent meg. A vállalkozás kiindulópontja láthatóan az a törekvés volt, hogy egyesítsék az embertudományokat egy kialakulóban levő módszertan körül. Az új metodika létrehozásához szükséges interdiszciplináris együttműködés ideális terepének tűnt a közösen vizsgált és viszonylag csekély méretű település, ahol elkerülhetetlen volt az együttműködés és a konfrontáció a vizsgálatba bevont különböző szaktudományok között. A vizsgálat zárótanulmányában, amely hat évvel a program indulása után készült el, a kutatás vezetői kénytelenek voltak konstatálni a kudarcot, megállapításuk szerint az interdiszciplinaritás nem más, mint valamiféle „varázslatos vezéreszme” (leitmotiv incantatoire) vagy „szellemi menedék”, amelynek feladata oldani az embertudományok erősödő bezárkózását és enyhíteni a megismerés válságát.⁴

Ily módon a kutatási zárójelentés készítői szerint az interdiszciplinaritás valamiféle ideális állapotot igyekszik átültetni a köznapi kiábrándító tapasztalatok világába, számot vetve azzal, hogy a különféle tudományok időről időre átalakulnak, ám sohasem adva fel a tudományok egyesítésének igényét.⁵ Az ennek folytán kialakuló ciklikus változásokkal foglalkozunk a következőkben.

2. Az interdiszciplinaritás a társadalomtudományok területén folyamatos átalakulásban van. Ebben az összetett átalakulási folyamatban a gondolati áramlatok és az uralkodó irányzatok nem kapcsolódnak össze egységes rendszerré. Az értékelések elkészítését megnehezíti az is, hogy nincs semmiféle tájékozási pontunk, amely lehetővé tenné az elemek átrendeződésének nyomonkövetését. Minden változik, beleértve a megfigyelő nézőpontját is.

Vajon lehetséges-e olyan interdiszciplináris felfogást találnunk, amely több, mint egyszerű metafora? Milyen eredménnyel járhat a történettudomány bekapcsolódása ebbe a vitába? Amennyiben kívülről közelítünk az interdiszciplinaritás problémájához, a társadalomtudományok ismeretszerzésének feltételeivel kell foglalkoznunk. Ezeket a következő módon rangsorolhatjuk: az első a globális elméleti-ideológiai kontextus, amit igen nehéz közelebbről meghatározni, mivel nagyban függ a gyakran változó korszellemtől; a sorban a közvetlen kényszerek következnek, amelyeket a rövidtávú igények által meghatározott „létkérdéseknek” is nevezhetünk; a harmadik feltétel a kutatás anyagi megalapozása, finanszírozása; végül az utolsó a kutatócsoport működésének megszervezése. Az elméleti-ideológiai kontextus vizsgálata nem nélkülözheti a történészek bekapcsolódását

sem, akik a történeti folyamatok pályáit vizsgálják, és azok mozgatóerőire kérdeznek rá. Ugyanakkor a történeti kutatás érvényessége is korlátozott, mivel az elemzések egy adott, a későbbiek során vélhetően bővülő mennyiségére támaszkodnak, ennél fogva az eredmények helyességét csak a már rendelkezésre álló ismeretek alapján lehet megítélni. A történeti megismerés különböző idejűsége úgy írható le, mint egy olyan folyamat, amely során a kiindulópont a tudomány fejlődése során folyamatosan áthelyeződik.⁶ A történeti munkák egyidejűsége pedig úgy értelmezhető, hogy azok a tudományoknak az adott időben létező konstellációjában helyezkednek el. A történettudomány határai így módon függnek a társadalomtudományok szerkezetétől, de legfőképp attól, hogy a szomszédos tudományok erőtere miként változik, ennek folytán a tudományterületek meghatározása egy szakadatlan újradefiniálási folyamat (az *Annales* működésére előbb a geográfia, majd a demográfia és az antropológia gyakorolt igen erős hatást). A történettudomány és más embertudományok átalakulásának ritmusa, illetve orientációja azonban természetesen gyakran eltér egymástól.

Ezek az átalakulási folyamatok jól ismertek, ugyanakkor összehasonlító elemzések alig készültek róluk. Sommásan megállapíthatjuk, hogy napjainkban igen jelentős konjunktúrában van a tudományos ismeretek többoldalú alkalmazása, illetve a más tudományterületekről származó ismeretek felhasználása. Az így szerzett gyakorlati tapasztalatok közelebb vihetnek annak megértéséhez, hogy miért esik át az interdiszciplinaritás folyamatos megújuláson, miért lehet számára csak a horizont a határvonal (s miért törekszenek a társadalomkutatók az interdiszciplinaritás szellemében a társadalomtudományok egyesítésére egy módszer vagy egy téma körül). Mindamellert fontos megjegyeznünk azt is, hogy a társadalomtudományok között a határvonalak sohasem voltak teljesen átjárhatatlanok. A mindennapi gyakorlatban az interdiszciplinaritás kívül kerül mindenfajta szabályozáson vagy ellenőrzésen, és teljesen önálló életet él. Tudományközi kutatási programokkal ugyanakkor kétségtelenül erősíteni lehet az interdiszciplinaritás hadállásait.

3. A kultúra és az innováció terjedésének folyamatát elemezve számos olyan kategóriához jutunk, amelyek jól használhatók az interdiszciplinaritás leírásához is.⁷ Egy diszciplínát úgy határozhatunk meg, mint elméleti és gyakorlati szabályok rendszerét, amelyek lehetővé teszik az adott tudománnyal foglalkozó szakemberek számára tapasztalataik és ismereteik kicserélését. A diszciplínák működésük során folyamatosan vesznek át más szaktudományok területéről származó ismereteket, tudáselemeket, bizonyos empirikus tapasztalatokat és elméleteket. De ezalatt megőrzik sajátos struktúrájukat, s nem csupán passzív befogadói a külső hatásoknak. Az interdiszciplinaritás így módon a kulturális ismeretáramlás egy módjának tekinthető, amit a következő három elemre bontva vizsgálhatunk:

– az interdiszciplinaritás ismeretáramlás nem véletlenszerűen megy végbe, nagyban függ attól, hogy felforgatja-e vagy megerősíti a befogadó tudomány rendszerét. A külső tudományos ismeret átvételének ideje és módja nem független a befogadó tudomány állapotától sem. Jól példázza ezt Roger Chartier vitája, aki a kultúrszociográfiával szemben, amely egy előzetes szociális kategorizálás alapján készült kulturális felosztásra épül, egy megfordított perspektívát állított szembe.⁸ A hagyományos szocio-kulturális történetfelfogás ellenében olyan ke-

vésbé ismert tudományokra alapozta koncepcióját, mint a szövegkritika különböző technikái, a könyvészet, az alkalmazott szociológia és a kódexek elemzése;

– az innováció befogadása nagyban függ a befogadó környezet állapotától. Ugyanakkor minden más tudományterületről származó elmélet, probléma vagy módszer az átvétel során bizonyos mértékben megváltozik. Miként a fordítás során, úgy az interdiszciplináris gyakorlatban is bizonyos elemek és jelentéstartalmak elvesznek, illetve átalakulnak. Ezt a jelenséget Jean-Yves Grenier-vel Labrousse kapcsán a következőképpen próbáltuk bizonyítani.⁹ Labrousse két nagy műve – a „Vázlat a 18. századi franciaországi árak és jövedelmek változásairól” (*l'Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIIIe siècle*, 1933) és „A francia gazdaság válsága az »ancien régime« utolsó időszakában és a forradalom kezdetén” (*La Crise de l'économie française a la fin d l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, 1944) – egyaránt közgazdasági elemzések, amelyek közül különösképpen az elsöben erősen visszatükröződik az 1930-as évek gazdaságpolitikai vitáinak és gyakorlatának hatása. Labrousse ezekben a művekben kidolgozott egy kísérleti módszert, amely a történeti tények feltárása és a magyarázó elmélet kidolgozása közötti ívet volt hivatott áthidalni. Ezzel szemben a következő francia történész-generáció már nem törekedett többre, mint a gazdaságtörténeti idősorok összeállítására, illetve azok kommentálására.

– az interdiszciplinaritás egy olyan kétértelmű gyakorlat, amelynek alapja mindig a részleges megnevezés, amely egyszerre hasznos és veszélyes is. A megnevezés önmagában kétségtelenül teremtő erő. Egy, a közelmúltban megjelent és a francia „ancien régime” időszakával foglalkozó statisztikai évkönyv közel 3000 idősort tartalmaz, amelyekből 641 ár-, 243 termelési, 310 jövedelmekre vonatkozó, 582 kereskedelmi és pénzügystatisztikai, 348 adózási, 328 pedig demográfiai adatokat tartalmaz.¹⁰ Az évkönyv idősorai közül a gazdasági válságok és a fellendülések nyomkövetésének legjobban használható forrásai a demográfiai idősorok. A népesedési folyamatok önmagukban is jól tükrözik, miként Labrousse is megállapította, a gazdaság egészének átalakulási folyamatait.

4. Egy adott tudomány szerkezete annak belső logikájához, illetve diszciplináris környezetéhez igazodva bomlik szét, vagy épül újjá. Ily módon a diszciplináris identitás történetileg változik, s a tudomány pályája során radikálisan átértelmeződhet. De mivel a tudományok fejlődési pályája, illetve működési területe nehezen prognosztizálható, és minden eredmény egy rövidtávú fogalomrendszerbe épül be, így megkérdőjelezhető a diszciplináris identitás fenntartásának szükségessége is.

Az innováció terjedése feltételezhetően, én legalábbis ezen a véleményen vagyok, függ a diszciplináris távolságtól. Amikor a közgazdaságtan tanulmányozza a 18. századi árak alakulását, vagy amikor a filozófia vizsgálja az elzárkózás struktúrájának születését, az elemzések elkészítése közgazdasági, illetve filozófusi feladat. Ezek a megközelítések azonban a történészek számára nem elégségesek, ugyanakkor kétségtelenül egy szűkebb területen fontos információkat szolgáltatnak a történettudomány számára is. Amennyiben a történészek átveszik ezeket az ismereteket, akkor egy idő után az egykori radikális újdonságok beépülnek a történeti köztudatba és elveszítik felforgató erejüket.¹¹ Ugyanakkor ha egy adott kor közgazdaságát gazdaságtörténészként kívánjuk felhasználni, akkor a történetu-

domány és a közgazdaságtan közötti választóvonal igen könnyen átjárható. A diszciplinák eltűnése nagyban hasonlít a nyelvek kihálására. A tudományok eltűnésének oka főként megkülönböztető jegyeik elvesztése. Bizonyos vélekedések szerint – amelyeket én vitatok – a társadalom fejlődése során a szociális jelenségeket magyarázó elméletek száma és komplexitása csökkent.

Egy tudomány nem csupán egy adott jelenségcsoport rendszerezett leírásának módja (kategóriák, fogalmak és állapotok formájában), hanem egy mesterség is, amely a tudomány műveléséhez megköveteli a megfelelő bizonyítási eljárások és módszerek ismeretét. Abban nem vagyok teljesen biztos, hogy jó történész vagyok, az viszont teljesen világos számomra, hogy nem vagyok jó közgazdász. Egy diszciplináris gyakorlaton belül tehát feltétlenül lehetséges biztosítani az ismeretelméleti és a módszertani választás közötti megfelelést, valamint a kísérlet és az elméleti felvetések közötti összhangot.

5. Az én megközelítem az interdiszciplinaritás problémájához képzettségem korlátaiból adódóan történeti. Ebből a nézőpontból szemlélve az interdiszciplinaritásnak három fontos felhasználási lehetősége van:

a) Ilyen mindenekelőtt az új tudományterületek kijelölése. Valamely kutatási terület nem önmagától jelenik meg a tudományos köztudatban, hanem a területet, illetve a problémát felfedező és különhatároló kutató(k) révén. Franciaországban például egészen az 1960-as évek végéig a város nem volt a történeti kutatás tárgya, csupán egy kényelmes keret, illetve háttér a politika-, gazdaság- vagy társadalomtörténeti folyamatok vizsgálatához. Az 1960-as évek végén mind az adatsorokat elemző közgazdaságtan, mind az elkülönülés jeleit és a magatartásmintákat tanulmányozó szociológia, mind a városi formák különbözőségét elemző urbanisztika ugyanarra a következtetésre jutottak: a város egy olyan összetett világ, ahol minden társadalmi folyamat megjelenik és kapcsolatba kerül egymással, s az így létrejövő rendszer több, mint az alkotórészek összessége. A városi rendszer összetettsége és a fejlődési formák átalakulásai a várost egy olyan sajátos kutatási területté teszik, amely történetileg csak önmagából érthető meg. A városkutatás megjelenését, illetve megerősödését ugyanakkor nem annyira a történetírás fejlődése, mint inkább a társadalomtudományok szerencsés találkozása idézte elő.¹²

b) az új ismeretek felfedezésének, ennek folytán a világ megismerésének egyik feltétele az interdiszciplináris gyakorlat. Miként lehet eltérni a megszokott gondolati pályákról? Hogyan lehet a felhalmozódott ismeretek súlyától megszabadulni? Milyen módon lehet túllépni a már ismert fogalmakon és módszereken? A gondolati megújulás természetesen nem lehetetlen, de csupán az intellektuális találékonyságra támaszkodhat. Az interdiszciplináris gyakorlat képes biztosítani a kritikai távolságot a világ megismerésének különböző módjai között, és talán megakadályozza a tudományok bezárkózását is. Interdiszciplináris nézőpontból például jól látható a leíró kvantitatív történetírás, a formális modelleket alkalmazó szociológia, az elosztásokat vizsgáló demográfia vagy a kísérleti mérnöki tudományok közötti határvonal.¹³ Ennek kapcsán érdemes felidézni a „Régészettudomány” befejező mondatait, ahol Michel Foucault a következőképpen határozta meg egy kutatási program természetét: „Önök felmutatták azokat az eredményeket, amelyek a jelenlegi ismeretek birtokában tudhatók, a következő könyvük-

ben minden bizonnyal más tények és kihívások jelennek majd meg, de én nem leszek ott, ahol Önök utánam leseleknek, én derűsen innen fogom nézni Önöket”¹⁴. A társadalomtudományoknak s velük együtt a történetírásnak is, leszámítva bizonyos alaptételek fenntartását, folyamatos mozgásban kell lenniük. Az interdiszciplinaritás ebben a folyamatban a támpont szerepét tölti be.

c) A tudományos megismerés lépéseinek irányításában az interdiszciplinaris gyakorlatnak meghatározó szerepe van. Természetesen ennek jelentősége tudományterületenként igen eltérő lehet. Az interdiszciplinaritás kétségtelen előnye és erénye a gondolatgazdag tudományos megközelítés. A történettudomány sáncjai közé az interdiszciplinaris gyakorlat révén került be például az ökonometria. A közelmúlt több igen jó történeti elemzése az ökonometria módszerére, illetve modelljeire épült. Az ökonometriai modell alkalmazása lehetővé tette a történeti munkák absztrakciókkal való kiegészítését olyan hipotézisekre építve, amelyek biztosítják, hogy az elemzés során a kutató ne kerüljön ellentmondásba a rendelkezésre álló empirikus adatokkal és választ találjon azok belső összefüggéseire.¹⁵ Ennek módszertani részleteivel, úgy vélem, túl hosszadalmas és a jelen tanulmány keretei között értelmetlen lenne foglalkoznunk, ezért lépünk inkább tovább.

6. Nem kerülhető meg a történettudomány szerepének meghatározása a pluridiszciplinaris ismeretáramlásban. A történetírás feladata egyáltalán nem a szomszédos társadalomtudományoknak a történeti múlt sokféleségéből adódó példákkal való kiszolgálása, sem pedig a történeti múlt pusztá feltárása.

A történettudomány valódi feladata egy-egy korszakra jellemző történeti folyamatok feltárása. A pozitivistá történetírás lineáris időfelfogásával szemben az *Annales* történészei voltak az elsők, akik differenciált időszemléletet alkalmaztak, különösen a hosszú időtávú (*longue durée*) folyamatok vizsgálata volt jellemző az *Annales* történetíróira. Az átalakulási folyamatok tanulmányozásához fel kell tételeznünk többféle emberi idő létezését, amelyek kronológikus összekapcsolódásával azok nem válnak valóban egyidejűvé, mivel az összetevők különböző időkből léteznek: különböző idejük a gazdasági, a társadalmi és kulturális dimenziók, amelyek csaknem minden jelenségben érintkeznek egymással; különböző időben történik maga a jelenség, illetve annak tényleges megjelenése, valamint az egészet körbefonó emberi tevékenység; más időben létezik a társadalom formális struktúrája és annak tényleges működése. Véleményem szerint a történettudomány legfontosabb feladata az interdiszciplinaris gyakorlatban az emberi társadalom fejlődési folyamatainak alapos elemzése, a múlt feltárása, s amennyire lehetséges, a fejlődési trendek meghosszabítása. Ezek, azt hiszem, nem lebecsülendő célkitűzések.

7. Mint az a megelőző tételekből kiderült, nem definiálhatom az interdiszciplinaritást sem úgy mint társadalomtudományok egységesülésének folyamatát, amelyet a diszciplinaris különbségek csökkenése tesz lehetővé, sem pedig úgy, mint különböző kutatási technikák kombinációja, amely valamilyen előre meghatározott és közösen vizsgált kutatási téma körül jön létre. Az interdiszciplinaritás jelenléte ezeknél erőteljesebb, illetve más természetű a társadalomtudományok területén. Az újra és újra jelentkező tudományos kudarcok, s az általa előidézett rossz közérzet meggyőzte a kutatókat arról, hogy tulajdonképpen minden inter-

diszciplináris (vagyis lehetséges a tudományok válaszfalainak teljes lebontása). Meggyőződésem szerint az interdiszciplinaritást csak egy többoldalú ismeret-áramlásként definiálhatjuk, amely elméleteket, problémákat és módszereket közvetít a különböző embertudományok között, lehetővé téve ezzel a társadalmi jelenségek vizsgálatának állandó megújítását. Célkitűzéseink tehát mérsékeltek, de könnyebben megvalósíthatók, termékenyebbek és kevesebb csapdát rejtnek magukban, mint a tudományokat az interdiszciplinaritás mentén egyesíteni akaró törekvések. Viszont úgy vélem, az interdiszciplináris gyakorlat ilyen módon valóban hozzásegíthet bennünket a tudományok Babel-tornyának felépítéséhez.

Fordította: Rácz Lajos

Jegyzetek

1. A tanulmány szövegét első formájában egy előadásra készítettem. Ezt a szöveget vettem elő újra. A korábban felhozott példákat újra átgondoltam, részletesebben kidolgoztam az interdiszciplinaritás gyakorlatára vonatkozó javaslataimat és a szöveget irodalmi hivatkozásokkal láttam el. Ezzel szemben szándékosan megőriztem az első változat egyszerűsítő gondolati sémáit. A tanulmány második változatának megszületésében meghatározó jelentőségűek voltak az Annales szerkesztése során szerzett tapasztalatok, illetve munkatársaim reflexiói is.
2. PHILIPPE BESNARD, ed., *The Sociological Domain. The Durkheimians and the Founding of French Sociology*, Cambridge, 1984.
3. ANDRÉ BURGUIERE, „Histoire d'une histoire: la naissance des Annales”, *Annales ESC*, p. 1347–1359. JACQUES REVEL, „Histoire et sciences sociales: les paradigmes des Annales”, *Annales ESC*, 1979, p. 1360–1376.
4. A. BURGUIERE, *Bretons de Plozévet*, ROBERT BESSAIN előszavával, Paris, Flammarion, 1975.
5. IMMANUEL WALLERSTEIN, „Beyond Annales”, in *Les Annales, hier et aujourd'hui*, nemzetközi konferencia, Moszkva, 1989. október 3–8.
6. HANS GEORG GADAMER, *Wahrheit und Methode*, Tübingen, Morh, 1955, trd. fr., *Vérité et méthode. Les grandes lignes d'une herméneutique philosophique*, Paris, Seuil, 1976.
7. YVETTE CONRY, *L'introduction du darwinisme en France au XIXe siècle*, Paris, Vrin, 1974. MICHEL ESPAGNE, MICHAEL WERNER, „La construction d'une référence culturelle allemande en France (1750–1904)”, *Annales ESC*, 1987, p. 969–992. NATHAN WACHTEL, „L'acculturation”, *Faire de l'histoire*, ed. JACQUES LE GOFF et PIERRE NORA, Paris, Gallimard, 1974, t. I, p. 124–146.
8. ROGER CHARTIER, „Le monde comme représentation”, *Annales ESC*, 6, 1989, p. 1505–1520.
9. JEAN-YVES GRENIER, BERNARD LEPETIT, „L'expérience historique. A propos de C.-E. Labrousse”, *Annales ESC*, 6, 1989, p. 1337–1360. Hasonló elemzés készült Michel Foucault művei kapcsán, J. REVEL, *Foucault Michel, 1926–1984*, *Dictionnaire des sciences historiques*, A. BURGUIERE irányításával, Paris, P. U. F., 1986, p. 290–292.
10. J.-Y. GRENIER, *Séries économiques françaises (XVIe–XVIIIe siècle)*, JEAN-CLAUDE PERROT előszavával, Paris, Ed. de l'E. H. E. S. S., 1985.

- 11 A következő munkákban találunk példákat a három lehetséges magatartásra M. Foucault művei alapján: PIERRE VILAR, „Les mots et les choses dans la pensée économique”, *La Nouvelle Critique*, mai 1976, p. 27–34, új kiadás: *Une histoire en construction. Approche marxiste et problématiques conjoncturelles*, Paris, Gallimard/Seuil, 1982. PAUL VEYNE, „Foucault révolutionne l’histoire”, *Comment on écrit l’histoire*, Paris, Seuil, 2e éd. 1978, p. 347–385. J. REVEL, *op. cit. supra n. 9*.
12. J.-C. PERROT, *Genese d’une ville moderne. Caen au XVIIIe siècle*, Paris, E.H.E. S.S./Mouton, 1975.
13. Ennek néhány alkalmazását lásd: B. LEPETIT, *Les Villes dans la France moderne (1740–1840)*, Paris, Albin Michel, „L’Évolution de l’humanité”, 1988.
14. M. FOUCAULT, *L’Archéologie du savoir*, Paris, Gallimard, 1969, p.28.
15. B. LEPETIT, „L’histoire quantitative: deux ou trois choses que je sais d’elle”, *Histoire et Mesure*, 3–4, 1989. Elemzésemet a következő történeti munkára alapoztam: MAURICE LEVY-LEBOYER – FRANCOIS BOURGUIGNON, *L’Économie française au XIXe siècle. Analyse macro-économique*, Paris, Economica, 1985.